

HILMAR WALTER (Leipzig)

УСЛОВИЯ И РЕГУЛЯРНОСТИ НА АКТУАЛИЗАЦИЯТА НА ТЕМПОРАЛНИ И МОДАЛНИ СВОЙСТВА НА ГЛАГОЛА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

1. В това мое изложение изхождам от концепцията, изложена в някои мои статии и в една по-голяма работа по въпросите на семантиката (в смисъл „граматическо значение“) на личните глаголни форми в съвременния български език.¹ Описанието на тази семантика става с помощта на следните семантични признаци:

G	— сегашно (Глаголното действие включва момента на говоренето като главен ориентиран момент.)
V	— минало (Глаголното действие се извършва преди момента на говоренето.)
Z	— бъдеще (Глаголното действие се извършва след момента на говоренето.)
akt	— актуално (Използува се за формите на имперфективния презенс и означава директно отношение между глаголно действие и момент на говоренето.)
vorz	— предходно
gleichz	— едновременно
nachz	— следременно
г	— резултативно (Признакът е необходим за глаголни форми, които изразяват граматически резултата или завършека на действието. Той детерминира винаги перфективния аспект.)
du	— дуративно (Необходим за глаголни форми, подчертаващи траенето на изразеното действие.)
ab	— абстрактно-констатиращо (Глаголната форма констатира извършването на действието като „общ факт“, без да се има предвид конкретното му протичане.)
- Тези три признака са необходими за такива форми, които означават действие, протичащо преди, след или едновременно с някой минал или бъдещ момент.

¹ *Die Tempus-, Modus- und Aspektsemantik der finiten Verbformen im der modernen bulgarischen Literatursprache*, Zeitschrift für Slawistik XVIII (1973), 198 и сл.; *Zur Polysemie finiter Verbformen im Bulgarischen und ihrer Monosemierung*, ibid. XX (1975), 752 и сл.; *Zur Methodologie des semantischen Vergleichs zwischen finiten Verbformen im Bulgarischen und Deutschen*, Probleme der Bulgaristik, Teil II, Leipzig 1976, 25 и сл.; *Die temporale, aspektliche und modale Semantik der finiten Formen des Verbs in der bulgarischen Literatursprache der Gegenwart* (Dissertation zur Promotion B — masch.), Leipzig 1974.

- it — итеративно (Служи за интерпретиране на такива глаголни форми, които изразяват (редовно или нередовно) повторение на действието. Става въпрос за итеративност в граматически смисъл, не в смисъл на итеративен начин на действие.)
- st — статално (Необходим за глаголни форми, които изразяват състояние като резултат на действието.)
- kt — конативно-тендентивно (Характеризира глаголни действия, чието извършване е в намерението на субекта.)
- Ev — евиденция (Ако една форма изразява този признак с положителна стойност, то тя изразява, че говорителят е или е бил свидетел на изказаното действие.)
- dir — пряко изказване (Ако този признак има положителна стойност, формата изразява, че говорителят прави лично изказване, т. е. не предава чуждо изказване.)
- pot — потенциално (Говорителят счита, че действието е потенциално възможно.)
- hyp — хипотетично (Говорителят предполага, че действието се извършва, се е извършило, респ. ще се извърши.)
- irr — иреално (Говорителят изразява, че извършването на действието не е било / не е възможно.)
- opt — оптативно (Говорителят желае да се извърши действието.)
- hort — хортативно (Говорителят иска от друг / други (или и от себе си) да се извърши действието.)

От списъка се вижда, че при описанието се имат пред вид едновременно признаци от областта на темпоралността, модалността и аспектиалността. Съответно формите на имперфективния и перфективния аспект се описват поотделно.

Не всички дадени в списъка признаци са релевантни за настоящата тема, но от тях се получава представа за комплексността на предприетото семантично описание.

2. За описване семантиката на личните форми се използват термините „маркиран“ (m) и „немаркиран“ (u), като се дава друго тълкуване на всеки от тях, отколкото в традиционната хипотеза за маркираността на пражката школа. Изхождайки от методологически разработки, направени в Секция „Теоретическо и приложно езикознание“ на Университет „Карл Маркс“ в Лайпциг въз основа на някои идеи от съветски и американски работи,² се осъществява разграничаване между „маркираност“ на признаците (u, m) и „стойност“ на признаците (+, -). Т. е. формите могат по отношение на признаците с положителна или отрицателна стойност да бъдат маркирани или не. Това дава възможност в две матрици към всяка форма (по една със стойностите и маркираността) да се отрази, дали определен признак със своята стойност е „естествен“ (или „нормален“) за съответната форма, или дали формата в дадения случай показва друго отношение към този

² Срвн. R. Růžička, *Die Begriffe „merkmalhaltig“ und „merkmallos“ und ihre Verwendung in der generativen Transformationsgrammatik*, Progress in Linguistics, eds. M. Bierwisch, K. E. Heidolph, The Hague 1970, B. Haltol, A. Steube, *Zur semantischen Charakterisierung der Tempora im Russischen und Deutschen*, Linguistische Arbeitsberichte (1), Leipzig 1970, 34 и сл., и дадената там литература.

признак с неговата стойност, отколкото трябва да се очаква въз основа на нейната обикновена употреба. За — така да се каже — неочакваните случаи в матрицата за маркираността се записва „m“, за нормално отношение на формата към признака с неговата стойност се пише „u“. По такъв начин от матрицата с „u/m“ може да се отчита, кои семантични свойства на съответната форма усложняват нейното описание и разбиране.

Има и случаи, когато не е възможно да се определи, дали съответната форма е маркирана или немаркирана спрямо определен признак с дадена стойност. Тогава в матрицата с „u/m“ се записва стойността на признака от матрицата с „+/-“. Например имаме такъв случай при признака „it“, понеже той може да се явява практически при всички лични форми с двете стойности. Но възможност за появяване на такова неопределено положение има и при отделни форми и отделни признаци с определена стойност.

3. Като образец за описването на отделните форми с изложените средства привеждам следните матрици за четири функции на перфективния аорист със съответни примери.

- (1) Той опу х а на прага снега от цървулите си и влезе тихо като лисица в стаята при чичо Кола.
- (2) На два-три пъти Захария изказа съжалението си, че не се е сетил да вземе една дамаджанка с вино.
- (3) Кралицът още повече приличаше на призрак с белите си долни дрехи, които му даде дяконът.
- (4) Борсанов (нервно се разхожда и чупи пръсти) — Загинахме ! Олеле, какво ще стане сега?

От съдържащото се в матриците семантично описание на тази лична форма на българския глагол се вижда, че се изхожда от една концепция, която третира личните форми като полисемични. Т. е., счита се, че

а) различните значения на една форма не се „внасят“ отвън, от контекста (или ситуацията) в нея, както често се твърди, а че те са ѝ инхерентни (тази фиксация на определени признаци при съответната форма определя, както ще видим по-нататък, кръга на контекстуалните възможности);

б) от друга страна изразяването на различни значения с еднакви формални средства не оправда да се приеме, че имаме омонимични форми.

Първото наше твърдение се потвърждава от изречения както „Кога беше събранието?“. При положение, че винаги има възможност да е имало вчера, има днес и ще има утре събрание, за българина изречението с „беше“ е полисемично. За да се моносемизира изречението е необходима допълнителна информация.³

Второто твърдение се потвърждава преди всичко от гледна точка на този, който изучава българския като чужд език. За него една форма е средство за изразяване на няколко значения. Освен това е трудно да се определи (даже когато привличаме критерии от диахроничен характер) къде да се постави границата между семантиката на евентуални омонимични форми. Типичен пример за това е формата на перфекта в съвременния български

³ Срвн. по този въпрос и А. В. Бондарко. *Вид и время русского глагола*, Москва 1971, 175.

Матрица с u/m

	G	V	Z	akt	vorz	gleichz	nachz	r	du	ab	it	st	kt	Ev	dir	pot	hyp	irr	opt	hort
(1)	u	u	u	u	u	u	u	u	u	u	-	u	u	u	u	u	u	u	u	u
(2)	u	u	u	u	u	u	u	u	u	u	+	u	u	u	u	u	u	u	u	u
(3)	u	u	u	u	m	u	u	u	u	u	-	u	u	u	u	u	u	u	u	u
(4)	u	u	m	u	u	u	u	u	u	u	-	u	u	m	u	u	m	u	u	u

Матрица с +/-

	G	V	Z	akt	vorz	gleichz	nachz	r	du	ab	it	st	kt	Ev	dir	pot	hyp	irr	opt	hort
(1)	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
(2)	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-
(3)	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
(4)	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-

език. Тази полисемичност се премахва в процеса на комуникацията от допълнителни информации, съдържащи се в контекста (като „контекст“ трябва да се разбира в най-широк смисъл), формите се моносемизират.

4. В нашия модел за описание на личните глаголни форми тези признаци със своите стойности, които в матрицата с „u/m“ се явяват като маркирани (с „m“), представляват именно тези елементи от значението на формата, които трябва, за да се моносемизира формата, да се актуализират от контекстови елементи, обикновено такива, които в значението си съдържат същия признак. Същото важи и за тези признаци, които са влезли в матрицата с „u/m“ със стойностния знак („+“ или „-“).

4.1. Ако погледнем данните в нашата матрица с „u/m“ и ги сравним с примерите, можем да установим, че във втория пример адвербиалното определение „на два-три пъти“ изразява освен броя и признака /+it/, изразен от аористната форма „изказа“.

4.2. От примерите (3) и (4) става ясно, че за моносемизация на личната форма често пъти е необходима допълнителна информация, получена извън рамките на едно изречение.

В пример (3) може да се приеме, че в дълбинната структура на подчиненото изречение, въведено с „които“, се съдържа абстрактно — т. е. теоретически постулирано за целите на интерпретацията — адвербиално определение, съдържащо признака /+vorz/, на който в матрицата с „u/m“ за глаголната форма „даде“ отговаря /m vorz/. Тъй като обаче моментът на протичането на действието „ДАВАМ“ е известен от предходящия текст, това адвербиално определение може да бъде елиминирано в повърхностната структура. В пример (4) можем да изхождаме от това, че признаците /+Z/ и /-dir/ на формата „загинахме“ се актуализират от формата „ще стане“ в следващото изречение, за която тези признаци са нормални. За /+hur/ при аористната форма може да се приеме, че — в съгласие със ситуацията и предходния текст — в дълбинната структура на изречението „Загинахме.“ съществува адвербиално определение, изразяващо /+hur/. Но за разлика от такива случаи както в пример (3) това адвербиално определение трябва да се елиминира в повърхностната структура поради това, че съществува правило, което не допуска употребата на аориста с дадената в матрицата комбинация заедно с адвербиални определения, които изразяват /+hur/, като например „вероятно“, „по всяка вероятност“ и др.

Извън рамките на изречението, чието ядро е личната глаголна форма подлежаща на актуализиране, може да се намира и актуализиращото адвербиално определение. Срвн. такива конструкции както: „Беше вчера. Влизам аз при него, а той като ми кресне ...“ Тук признакът /+V/ (на който в таблицата на маркираността отговаря /m V/) на презентните форми се актуализира от признака /+V/, съставна част на семантиката на наречието „вчера“. („Беше“ в случая е само спомагателен елемент, който прави възможно отделянето на наречието в отделно изречение.)

4.3. В конструкции като „Когато си прочел книгата, върни ми я.“⁴ перфективната исрфектна форма в подчиненото изречение не изразява

⁴ За съществуването на такива конструкции вж. М. Деянова, *Към характеристиката на новобългарското бъдеще предварително време*, Български език XX (1970), кн. 4, 290.

минало — както се приема за нормално — а предстоящо действие (в матрицата с „u/m“ имаме следователно /m Z/ от /+Z/). Признакът /+Z/ тук се актуализира от съюза „когато“ и формата за перфективен императив на глагола в главното изречение, която изразява признака /u Z/ от /+Z/. Актуализиращата функция на съюза „когато“ се потвърждава, ако го сменим с „ако“, което би актуализирало признака /+pot/ при двете глаголни форми: „Ако си прочел книгата, върни ми я“. Тук перфектната форма има темпоралния признак /-Z/ (и /+V/). Участието на императивната форма (която може да се замени и с перфективен футурум: „Когато си прочел книгата, ще ми я върнеш“) в актуализацията на бъдещето значение на перфекта се открива при едно сравнение с изречения от типа „Когато е прочел книгата, ми я връща“ или „Когато е прочел книгите, ми ги връща“. И в двата случая перфектът изразява неограничено повторително действие, т. е. носи признаците /+G/ /+V/ /+Z/ и /+it/. (Сингуларът от „книга“ с определителен член тук има генерализирано значение.) Условие за това значение на перфектната форма е наличието на същите признаци и при имперфективния презенс в главното изречение „връща“. В такива изречения замяната на „когато“ с „ако“ е възможна, без да се промени темпоралното и итеративното значение на перфекта: „Ако е прочел книгите, ми ги връща“. Признаците /+akt/ /+G/ /-V/ /-Z/ при имперфективния презенс в такава конструкция не са възможни. Ако изречението се намира в текст, оформен с помощта на тъй наречения исторически презенс, перфектът изразява пак същото, този път за него нормално, темпорално значение (признаците /-G/ /+V/ /-Z/), което носи формата „връща“. Актуализира се маркираното значение /+it/. И в двата случая съюзът „когато“ свободно се заменя със „след като“, което в случая с императив или футурум в главното изречение не е възможно.

Следователно може да се формулира правило, което гласи, че съюзът „когато“ във връзка с перфективен императив или перфективен футурум в главното изречение актуализира признака /+Z/ в семантиката на перфективен перфект, докато съюзите „когато“, „след като“ и „ако“ във връзка с имперфективен презенс в главното изречение актуализират признаците /+G/ /+V/ /+Z/ /+it/ респ. само /+it/ в семантиката ѝ. Т. е., актуализираща функция има също друга глаголна форма, както при конструкции от типа на пример (4), обаче актуализацията е в зависимост от употребения в подчиненото изречение съюз.

4.4. В изречения от типа „Ако говори нелепости, ще го изгоним“, презенсната форма изразява признака /+pot/, на който в матрицата на маркираността отговаря /m pot/. Този модален признак в случая се актуализира от съюза „ако“, който в своята семантика съдържа също така признака /+pot/.

5. И тъй можем да обобщим:

Актуализирането на семантични елементи в значението на полисемичните лични форми на българския глагол става чрез наличието на същите семантични признаци при други езикови единици в контекста.

5.1. Такива единици могат да бъдат:

- а) адвербиални определения,
- б) други глаголни форми,

в) други глаголни форми в единство с определени съюзи,

г) съюзи.

5.2. При това трябва да се имат пред вид следните регулярности:

- а) Актуализиращите елементи могат да се намират извън границите на изречението, чието ядро образува личната глаголна форма. Това се отнася до глаголни форми и адвербиални определения с актуализираща функция.
- б) Актуализиращи адвербиални определения могат да бъдат елиминирани в повърхностната структура.

